

Religioznost i ateizam u kontekstu obnovljene rasprave o sekularizaciji i pojave novog ateizma

Šain, Dolores

Undergraduate thesis / Završni rad

2022

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:162:749035>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-08-07**

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

[University of Zadar Institutional Repository](#)

Sveučilište u Zadru

Odjel za sociologiju

Preddiplomski sveučilišni studij sociologije (dvopredmetni)

Dolores Šain

**Religioznost i ateizam u kontekstu obnovljene
rasprave o sekularizaciji i pojave novog ateizma**

Završni rad

Zadar, 2022.

Sveučilište u Zadru
Odjel za sociologiju
Preddiplomski sveučilišni studij sociologije (dvopredmetni)

Religioznost i ateizam u kontekstu obnovljene rasprave o sekularizaciji i pojave novog ateizma

Završni rad

Student/ica:
Dolores Šain

Mentor/ica:
mr. sc. Ratko Čorić

Zadar, 2022.

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, Dolores Šain, ovime izjavljujem da je moj završni rad pod naslovom Religioznost i ateizam u kontekstu obnovljene rasprave o sekularizaciji i pojave novog ateizma rezultat mojega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mojega rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mojega rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 29. rujna 2022.

Sadržaj

<u>1.Uvod</u>	1
<u>2.Definiranje temeljnih pojmova o religioznosti i ateizmu</u>	3
<u>2.1. Definiranje religije i sociologija religije</u>	3
<u>2.2. Kritika religije</u>	4
<u>2.3. Definiranje nereligioznosti</u>	5
<u>3.Ateizam-definicija, razvoj i tipologije</u>	7
<u>3.1. Definiranje ateizma</u>	7
<u>3.2. Razvoj ateizma: antički, suvremeni i novi ateizam</u>	8
<u>3.3. Novi ateizam</u>	10
<u>3.4. Tipologije ateizma</u>	13
<u>3.5. Kritika ateizma kao sekularno prosvjetiteljskog projekta vjere u napredak čovječanstva</u>	14
<u>4.Primjeri novog ateizma u Hrvatskoj</u>	16
<u>4.1. Tipologija ateista</u>	16
<u>4.2. Formiranje nereligioznih identiteta</u>	18
<u>5.Zaključak</u>	20
<u>6.Literatura</u>	21

Religioznost i ateizam u kontekstu obnovljene rasprave o sekularizaciji i pojave novog ateizma

Sažetak

Tema ovog rada je religioznost i ateizam u kontekstu obnovljene rasprave o sekularizaciji i pojave novog ateizma. Svrha rada je teorijski što bolje obraditi proces sekularizacije i proces nastanka novog ateizma te vidjeti koliko su ovisni ili neovisni jedan o drugom. Proces sekularizacije se više ne prikazuje samo u okviru ukidanja crkvenih imanja, već kao ukazanje na sve širi raskol između svjetovnog i svetog diljem planete, što ima važne posljedice za kulturne i društvene promjene, kao i za svjetsku politiku. Nakon pojave ateizma, koji korijene vuče još iz Grčke, nastaje novi ateizam kao odgovor na društvene promjene nastale procesom sekularizacije, ali isto tako i kao straha od ponovnog uzleta religije procesom, kako neki autori smatraju, desekularizacije. S toga nam preostaje definirati ključne pojmove i potvrditi te ukazati na njihovu usku povezanost.

Ključne riječi: ateizam, novi ateizam, proces sekularizacije, nereligioznost, religija

Religiosity and atheism in the context of the renewed debate on secularization and the emergence of new atheism

Abstract

The topic of this paper is religiosity and atheism in the context of the renewed debate on secularization and the emergence of new atheism. The purpose of the paper is to theoretically process the process of secularization and the process of the emergence of new atheism as well as possible, and to see how dependent or independent they are on each other. The process of secularization is no longer presented only in the framework of the abolition of church estates, but as an indication of an ever-widening schism between the secular and the sacred throughout the planet, which has important consequences for cultural and social changes, as well as for world politics. After the appearance of atheism, which traces its roots back to Greece, a new atheism arose as a response to social changes caused by the process of secularization, but also as a fear of the resurgence of religion through the process of, as some authors believe, desecularization. With that, it remains for us to define the key concepts and confirm and point out their close connection.

Key words: atheism, new atheism, secularization process, irreligiosity, religion

1. Uvod

S obzirom da je tema rada nastanak novog ateizma, pojam koji se usko veže za njega i ključan je za razumijevanje teksta je pojam, ili bolje rečeno, proces sekularizacije. On ima više značenja. Jedno od značenja podrazumijeva ukidanje crkvenih imanja, ali isto tako se odnosi na unutarnju sekularizaciju, to jest sve veći odmak vođenja svjetovnog života od religijskih sustava i stajališta. To bi značilo kako moderna društva ili nemaju ili imaju u maloj mjeri veze s religijom etabliranih crkvi, a u prvi plan dolaze vlastita iskustva, osoba, zajednica i slično (Knoblauch, 2004). Bitno je razlikovati pojam svetog ili sakralnog od pojma svjetovnog ili sekularnog. Stoga se sekularizacija može promatrati kao puko ukidanje crkvenih imanja, ali i kao društvena, politička i kulturološka sekularizacija u smislu oslobođenja školstva i kulture od utjecaja religije. Proces sekularizacije u tom smislu može biti shvaćen kao sakralizirani svijet u kojem su događaji, osobe i stvari sveti sami po sebi, u svojoj prirodi, a ne obrnuto, jer se pojedina područja ljudskog djelovanja, stvari i osobe jednom „očaravaju“, dok se drugi put „rašćaravaju“. Iz tog proizlazi kako je proces sekularizacije nadomješten povratnim procesom desekularizacije (Špehar, 2013). Još su začetnici sociologije, a kasnije i istražitelji religije i religioznosti u modernitetu, slutili kako će zbog razvoja znanosti, sve veće slobode pojedinaca, racionalizacije te klasnih sukoba doći do pada utjecaja religije u suvremenim modernim društvima. Trebalo je utvrditi u kojoj mjeri je oslabilo religiozno ponašanje i uvjerenje kod ljudi. Stoga se u sociologiji prihvatilo opće mišljenje da su religijske djelatnosti, ustanove i svijesti u modernim zemljama izgubile nekada dominirajuće značenje. (Mardešić, 2004). Od vremena prosvjetiteljstva vjerovalo se kako će religija izgubiti svoj utjecaj, čak i izumrijeti, pa je ta ideja o smrti religije postala jedan od glavnih modela socioloških istraživanja. Zapravo se smatralo da će ideja kako je sve prožeto svetim lagano nestajati, a s druge strane uspjeti opstati jedino u sferi privatnog. Stoga su autori Inglehart i Norris proveli istraživanje kako bi pokazali da su se razvijeni industrijska društva u posljednjih pedeset godina kretale prema više svjetovnim orijentacijama, iako kada se gleda svijet u cjelini, postoji više ljudi s tradicionalnim religioznim vidicima. Dolazi do sve šireg raskola između svetog i svjetovnog duž planete, što ostavlja posljedice na kulturne promjene, društvo i politiku. Autori se služe teološkim okvirom kako bi se testirao i objasnio niz postavki koje žele potvrditi, stavljajući naglasak na to da je religioznost sistematski povezana sa stupnjem društvene modernizacije, ekonomske nejednakosti i sigurnosti, kao i religijskom kulturom koja prevladava u nekoj naciji, zatim s generacijskim jazom i s različitim socijalnim sektorima te naposljetku s

obrascima demografije, što uključuje stopu fertiliteta i promjenu stanovništva. Ispitali su i socijalne i političke posljedice sekularizacije, kao i njezin utjecaj na moralne i kulturne vrijednosti, socijalni kapital i religijske organizacije. Inglehart zaključuje kako rastom sigurnosti kod ljudi te sve lagodnijeg i opuštenijeg načina života gotovo sva populacija industrijskih modernih društava se okreće više svjetovnim orijentacijama. Zbog modernizacije dolazi do slabljenja utjecaja religijskih institucija u društvu izobilja, što rezultira manjom posjećenosti religijskih službi te je religija manje važna u životima ljudi. Međutim, zbog demografskih pokazatelja u nerazvijenijim i siromašnijim društvima, koja još uvijek čine većinu svjetskog stanovništva, u svijetu i danas ima više ljudi s tradicionalnim religijskim pogledima (Glavina, 2008). Stoga, nasuprot očekivanju da će religija nestati ili izgubiti svoj utjecaj, dolazi do povratka svetoga u svakom smislu te riječi. Dakle, umjesto o padu zainteresiranosti za religiju, sociolozi sve više pišu o njezinom uzdizanju, i to ne o alternativnim religijama, već o povijesnim monoteističkim religijama te crkveno formiranoj vjeri. Jedan od razloga religiolizacije i desekularizacije može se potražiti u fundamentalizmu za koji se smatra kako je temelj promjena u globalnom društvu, jer ga se poistovjećuje sa protusekularizacijom i protumodernitetom. Religije koje se nisu snašle nastankom pluralizma, demokracije i poretka ljudskih prava, našle su se u stanju fundamentalizma. To bi značilo da dolazi do širenja njezine fundamentalističke opcije, a ne nužno dolazak do porasta religije i religioznosti. (Mardešić, 2004). S druge strane, u prvom desetljeću 21. stoljeća, skovan je termin postsekularizma, koji je već prihvaćen u općoj kulturi. Postsekularizam je pojam koji označava: „kako može biti sociološki proces okretanja prema pozitivnom vrednovanju nekih oblika religioznosti u društvu i većim (mainstream) društvenim skupinama, tako i ideološki odmak od radikalnog zahtjeva za izoliranjem religije iz javnog diskursa. Postsekularnost bi bila stanje koje nastaje takvim povratkom religioznoga i religijskoga, ali ne nužno (zapravo uglavnom ne) i obnova tradicionalnih oblika religioznosti i religijske pripadnosti.“ (Matos i Renić, 2016: 205). Teoretičari postsekularizma naveli su neke čimbenike postsekularnog teorijskog okvira. To su želja za balansiranjem suprotstavljenih vidika kada se govori o prosvijećenom zdravom razumu i svjetovnog definiranja pojmova religije, želja za proširenom prirodoznanstvenom slikom svijeta te potreba za prikladnim religijskim odgovorom na nova zbivanja za religijsku svijest pojedinaca. Cilj postsekularizma jest sagledati i objasniti suvremeno stanje u religiji putem prave znanstvene metode, religijske svijesti pojedinca i institucionalnosti, kao i oblikovati odnos religije i društva (Matos i Renić, 2016). Stoga je cilj ovog rada

zaključiti je li novi ateizam nastao zbog sekularizacije, to jest desekularizacije, odnosno je li on samo odgovor na novi uzlet religije i postsekularizma ili se razvio neovisno o tome.

2. Definiranje temeljnih pojmova o religioznosti i ateizmu

2.1. Definiranje religije i sociologija religije

Kako bismo što lakše definirali pojam ateizma, potrebno je prije toga definirati pojmove religije, teizma, nereligije i znanosti koje se bave njihovim istraživanjem. Još je Ciceron pojam „religio“ izveo iz latinskog glagola „relegere“ što je označavalo službu čašćenja bogova. S druge strane Augustin je istaknuo drugi glagol „religare“ koji je označavao povezanost s Bogom te „reeligere“ koji označava čin kojim se čovjek, nakon što je bio napustio Boga, njemu ponovno vraća. Danas pojam religije nosi pečat latinsko-zapadnoeuropske tradicije. U govoru kulture zapada riječ religija označava čašćenje transcendentálnih sila te označava nauk o božanskom, sva ispovijedanja vjere i s time povezana društva, organizacije i ljude. S obzirom dakle da se pojam religija razvio u zapadnom mišljenju, ne postoji ekvivalent za njega u svim jezicima. Tako primjerice u Arapskim zemljama uopće ne postoji ekvivalent pojma religije, dok se u ostalim istočnim zemljama jedva može naći ili se još mora pronaći. To samo znači da je pojam religija etnocentričan pojam jer je ponajprije nastao na zapadu, a kasnije se nametnuo drugim kulturama. Upravo višeznačnost pojma religije jest sociološki problem zato što je bitno definirati što on znači za određene ljude, kao i jezične i kulturne zajednice. Svi mi posjedujemo svakodnevno znanje o religiji koje je perspektivno jer ovisi isključivo o našem stajalištu. To svakodnevno znanje se razlikuje od znanstvenih interpretacija religije gdje moramo upravo to svakodnevno znanje učiniti predmetom naših istraživanja. To je isključivo bitno za sociologiju religije koja slijedi humanističku perspektivu da vjeru konstruiraju ljudi. Dakle nije bitna istinitost onoga u što ljudi vjeruju, već je bitno što ljudi smatraju stvarnim kao i u kojoj mjeri to što vjeruju da je zbilja i stvarno utječe na njihovo djelovanje. Tako religija postaje predmetom socijalnog promatranja onda kada se netko s religioznim shvaćanjem zauzme za to da religiju učini pristupačnom drugima te tada dakle djeluje socijalno. Stoga je jako bitno koristiti znanstveni pristup metodološkog agnosticizma. Metodološki agnosticizam znači da znanstvena istraživanja moraju staviti u zgrade zahtjeve za posljednjom istinom u iskazima subjekata koje istražuju. Pojam je nastao od Bergerovog pojma metodološki ateizam, gdje se naglašava da znanost ne može ni potvrditi kao ni opovrgnuti iskaze o egzistenciji viših sila. Iako je potpuni agnosticizam nemoguć, on je nezaobilazan (Knoblauch, 2004). Kada smo već spomenuli

agnosticizam, bilo bi ga dobro odmah definirati. Mogli bismo ga definirati na dva načina. Prvi je kako je agnosticizam stajalište kako objektivni svijet nije spoznatljiv te da apsolutne istine nema. Drugi je, gledajući ga kao filozofski pravac prema kojemu je spoznaja nadosjetilnog svijeta, što uključuje i spoznaju Božjeg postojanja, ljudske duše ili bitka, nemoguća. Prvim se agnostikom prozvao engleski prirodoslovac T. Huxley jer se htio razlikovati od metafizičara koji su po njegovom mišljenju gnostici, tj. samo naoko poznavaooci nadosjetilnog svijeta. Agnosticizam je u uskoj vezi s empirizmom i pozitivizmom, jer se ta dva pojma temelje na konceptu da naša spoznaja treba biti jasna poput osjetilne spoznaje (URL 1). Stoga sociologija religije doprinosi stvaranju empirijski utemeljenih pojmova, modela i teorija na temelju kojih je moguće primjereno objasniti i razumjeti razvoj religije u modernim društvima i ljude koji u njima djeluju (Knoblauch, 2004). Dakle, da bi se neka religija održavala i egzistirala mora imati sustave vjerovanja u sveto i nadnaravno koje se predaju i prenose poklonicima kao dio kulture, stoga je ona u svim navedenim elementima čovjekova tvorevina (Skledar, 1998).

2.2. Kritika religije

Prije no što se osvrnemo na novi ateizam, spomenut ćemo još neke od kritika religije. Razvojem sociologije religije kao znanosti, uočava se društveni proces u kojem crkva gubi svoj dominirajući utjecaj u odnosu na nove društvene institucije. To su prvotno gospodarstvo, zatim politika, a kasnije i znanost (Knoblauch, 2004). Kada govorimo o kritici religije, ona može biti imanentna ili eksterna. Imanentna se suočava s vlastitom religijom, najčešće kako bi je poboljšala, dok eksterna kritika pokušava svoja gledišta shvatiti i osnažiti izvan postojeće religije, odakle je moguće religiju objašnjavati, promatrati i analizirati kao da Boga nema. Neki od najpoznatijih kritičara religije su Voltaire, zatim Hume, Holbach, Kant, Hegel, Comte i drugi. Međutim oni važniji za ovaj rad su Feuerbach, Marx i Nietzsche. Feuerbacha nazivaju crkvenim ocem modernog ateizma jer je religioznu sliku svijeta promatrao kao u osnovi povezanu s ljudskim bićem. Za njega je religija odnošenje čovjeka prema samom sebi, odnosno svom biću, preko čega dolazi da je božansko biće ljudsko biće. Nietzsche je najpoznatiji po svom iskazu o smrti Boga. On je zapravo najavio kraj religije za koju je smatrao da služi za prekrivanje interesa za moć. Za Marxa je religija samo projekcija svijesti, odnosno proizvod podruštvljenog čovjeka (Knoblauch, 2004). Pojava marksističkog ateizma označila je novu epohu u povijesti ateizma. Marksistički ateizam se razlikuje s jedne strane od prosvjetiteljskog ateizma koji mu je prethodio, a s druge strane od svih drugih oblika ateizama u prošlosti. Kako smo već naglasili, prosvjetiteljski ateizam bio je stvar osobnog stajališta i uvjerenja malobrojnih intelektualaca, ali njegov svjetonazor nije pridavao toliku pažnju općem društvenom i

povijesnom cilju. Za razliku od njega, marksistički ateizam je trijumfirao kao univerzalan protest protiv bogova kojem je cilj bio zahvatiti cijelo čovječanstvo i osloboditi ga od bilo koje vrste zavisnosti. S obzirom da Marxa nije zadovoljavala činjenica da religiju proglasi zabludom ili da daje razumske razloge kojim bi uvjerio ljude u istinitost ateizma, kao ni da iznosi kritiku negativnog utjecaja religije na društvo, on je iznio konstruktivan povijesni put kako revolucionarnim putem preobraziti svijet. Novonastali svijet bez Boga, odnosno podruštvenog čovjeka jest stoga posljednja intencija povijesti, početak i završetak svih čovjekovih revolucionarnih angažmana. Dakle, s obzirom da su ateizam i revolucionarna procedura u Marxovu djelu međuovisni, razumljivo je kako Marx i njegovi sljedbenici nisu prihvaćali nikakav dijalog ili odnos kako s kršćanstvom, tako ni s ostalim religijama. Najveće neprihvatanje Marx je prikazao prema kršćanskom komunizmu jer je smatrao kako je poguban za autentični komunizam gdje se bitna razlika očituje u promatranju izrabljivanja radnika u njegovim etičkim, a ne klasnim odnosima. Takav neustrašiv stav prema religiji dosegao je svoju kulminaciju u Lenjinovu militantnom ateizmu za kojeg je borba za oslobođenje proletarijata direktno povezana s borbom protiv svakog oblika religije. Usprkos odbacivanju suradnje, kršćani su branili tezu kako ateizam nije neophodan za marksizam, jer je marksizam socijalni pokret za oslobođenje ugnjetavanih i stoga je dopustiv i za kršćane jer je on novovjekovni izraz kršćanske ljubavi prema siromašnima. Još jedna od kritika upućenih Marxu bila je kako se ateizam obilježava samo u njegovoj filozofskoj misli, ali ne i u socijalnoj i ekonomskoj analizi. Ukoliko u obzir uzmemo činjenicu kako svako ljudsko biće i svaka ljudska organizacija imaju elementarno metafizičko pravo da određuju sami sebe, svoju ćud i svoju poziciju u svijetu, a Marx i većina marksista su okarakterizirali svoj pothvat kao ateističan, onda bismo to njihovo samoopredjeljenje trebali smatrati indiskutabilnim i nepromjenjivim. Ako je marksizam išta pokazao, onda je to njegovo kritičko obilježje, konceptualni identitet i svoju ateističku baštinu i on se toga ne želi odreći. Dakle, Marxov ateizam se ne sastoji samo u prometejskom neprijateljstvu s kršćanstvom i drugim religijama, nego također u dramatičnoj kritici ovozemaljskih bogova jer se njegov ateizam ponajviše preusmjeravao od kritike nezemaljskih bogova prema kritici ovozemaljskih božanstava koje se odnosi na kritiku države, novca, privatnog vlasništva, fetišizma robe i kapitala. Stoga se njegov kritički pristup religiji ne reducira samo na njezine uobičajene i crkvene oblike, već obuhvaća različita područja svakodnevnog života koja na prvi mah nemaju ništa zajedničko s religijom (Vereš, 1985).

2.3. Definiranje nereligioznosti

S obzirom da se religiju, njezin nastanak i razvoj proučava godinama, postoje mnoge definicije religije, no usprkos mnogim pokušajima, ne postoji posebna teorija kao ni opće uvriježena definicija religije. Nažalost, isto tako je i kada se govori o nereligioznosti. Iako je sve više radova na temu nereligioznosti i ateizma u svijetu, oni su i dalje empirijski, teorijski i konceptualno puno nerazrađeniji od same religije. Problem je i što se pojmovi kao što su racionalizam, nereligioznost, agnosticizam, ateizam, indiferentnost, skepticizam, sekularizam, antiklerikalizam, humanizam i slično najčešće upotrebljavaju kao riječi sličnog značenja, što dovodi do terminološke zbunjenosti i pojmovne nekonzistentnosti kada se govori o tome. Definiranje nereligioznosti povezano je s definiranjem religije i religioznosti s obzirom da se oba pojma prikazuju kao antonimi (Hazdovac Bajić, 2019). Ćimić (1971) daje zanimljivu metaforu kada kaže za nereligioznost da je kao sjena religije: „koja je prati i neprekidno propituje, pri čemu uvijek ostaje, baš poput prave sjene, izvan dosega religije, bez mogućnosti da je ona uhvati ili zgazi“ (Hazdovac Bajić, 2019, prema Ćimić 1971). Najpoznatiji autor koji se posvetio definiranju pojma nereligioznosti je Collin Campbell. On je konceptualno razradio pojam nereligioznosti i tako postavio temelje za svaku kasniju zainteresiranost za istraživanje tog fenomena (Hazdovac Bajić, 2019). Za njega je nereligija definirana kao: „karakterističan set odgovora na religiju ili kao široki dijapazon praksi, dispozicija, odnosa koji se referiraju na religiju, ali se namjerno samopozicioniraju kao drukčiji od religijskih kako bi iskazali značajnu razliku“ (Hazdovac Bajić, 2019, prema Campbell, 1971b: 21). Dakle, nereligioznost se ne svodi isključivo na sferu vjerovanja, odnosno nevjerovanja, već je potrebno uključiti sve aspekte koje obuhvaća i religija, a to su vjerovanje, akcije, stavovi, osjećaji, iskustvo i slično. Autorica Lee naglašava upravo suprotnost tih pojmova tako što ističe kako pretpostavka nereligioznosti može biti sve obrnuto od nje, što uključuje sve karakteristike religije, primjerice tradicija, kao i vjera u nadnaravno, usmjerenost na pitanja od bitnog značenja, osjećaj pripadnosti zajednici i slično. Odnos religije i nereligioznosti može se doimati neprijateljski, kao averziju ili sukob. Međutim, to nije tako i ne smijemo pojednostaviti stvari. Nereligioznost ne mora nužno biti suprotnost religiji, ona predstavlja pojam drugačiji od religije i uključuje veliki niz odnosa i pozicija nauštrb nje. Oni mogu uključivati spomenute antagonizme kao primjerice neprijateljstvo, odbacivanje, konflikt i one jesu učestalije, ali s druge strane mogu uključivati i indiferentnost, nezainteresiranost, uvažavanje, blagonaklonost i odobravanje (Hazdovac Bajić, 2019). Prema Dugandžiji (1994) mogu se razlikovati nereligioznost, nevjerovanje i ateizam. Nevjerovanje ima najširi smisao riječi, dok je nereligioznost upravo dio tog nevjerovanja, a ateizam jedan

koncept nereligioznosti. Ovdje je riječ o tome da ateizam ima najuži opseg (Čulig, Klasnić i Jakšić, 2011, prema Dugandžija, 1994). Dakle, nereligioznost se u najširem pogledu može utvrditi kao namjerno značajno razlikovanje u odnosu na religiju sa svim njezinim karakteristikama (Hazdovac Bajić, 2019). Najčešći oblik nereligioznosti je ateizam, ali ne smijemo poistovjetiti ta dva pojma. S obzirom da čovjek oduvijek pokušava odgovoriti na fundamentalna pitanja o biti i smislu ljudskog života i smrti, koji se ne mogu do kraja zahvatiti racionalnim uvidom, nastaju novi načini dolaska do odgovora. Tako je i ateizam rezultat nastojanja da se odgovori na ta pitanja te je isto tako i vjerovanje-da Boga nema i ostajanje u imanenciji (Skledar, 1998).

3. Ateizam-definicija, razvoj i tipologije

3.1. Definiranje ateizma

Ateizam je u suprotnosti s teizmom kojeg možemo definirati kao religijsko-filozofski nauk koji odobrava postojanje transcendentnog i osobnog Boga, stvoritelja svijeta koji ga ujedno uzdržava i koji i nakon stvaranja svijeta djeluje na njega te rukovodi njime. Bog nije istovjetan sa svijetom, odnosno prirodom, kao što je kada govorimo o panteizmu, već je izvan njega. Teizam je zastupljen u tri monoteističke religije, a to su židovstvo, kršćanstvo i islam. Deizam ima slične temelje kao teizam, kada se govori o naučavanju po kojem van ovoga svijeta postoji Bog rukovoditelj i stvoritelj, međutim razlika je u tome da nakon stvaranja Bog više ne utječe na ono što je stvorio. Deizam ne prihvaća naučavanja svih crkava i vjera. Nastao je u dobu prosvjetiteljstva te je s jedne strane posljedica vjerske tolerancije i želje za pronalaskom zajedničkog u svim religijama, a s druge strane faza u postepenom oslobađanju filozofskih shvaćanja od utjecaja Crkve u doba reformacije nakon renesanse. Jedan od predstavnika deizma je i Voltaire kojeg ćemo spomenuti kasnije u tekstu u okviru kritike religije. (URL 2) Stoga, iako monoteistične religije drže kako je čovjeka stvorio Bog te su darovane vjernicima Božjom objavom i svetim knjigama, ipak se čini kako po svojoj naravi čovjek nije isključivo religiozno biće, već su religija, agnosticizam i ateizam mogućnosti njegova teorijsko-praktičnog odnosa prema svijetu, to jest mogućnost da izaberu kako će odgovoriti na fundamentalna pitanja. Tako je jedan od mogućih odgovora i ateizam (Skledar, 1998). „Ateizam (a-theos, grč.-bezboštvo, nevjerovanje u božansko biće ili bića) je shvaćanje i uvjerenje da je kozmos (kosmos, uređen svijet) nastao i upravlján vlastitim, imanentnim zakonitostima te da je samonikli prirodni proces (physis), a ne stvoren i vođen nadnaravnim, savršenim umom transcendentnog demiurga i upravljača (teizam). Ateizam kao koncept svijeta i praksa života bez Boga, ima iste teorijsko-

praktične izvore kao i teizam, panteizam, agnosticizam i ostali pogledi na svijet. A to je osnovno ontologijsko, metafizičko pitanje o bitku bića“ (Skledar, 1998: 48). Gledajući teorijsko-metodološki, ateizam je racionalizacija određenog uvjerenja i doživljaja koji je kontraran od religijskog. On je kao takav na istom nivou kao i teizam, ali suprotnog predznaka. Temelji se na onto-antropologijskoj, odnosno metafizičkoj pretpostavci mehaničkog materijalizma jer govori da Boga nema, ali svi atributi koji se pridaju Bogu vrijede samo ukoliko se odnose na prirodu i materiju koja je vječna, nepromjenjiva i apsolutna, što dovodi do obrnute, odnosno negativne teologije (Skledar, 1998).

3.2. Razvoj ateizma: antički, suvremeni i novi ateizam

Tijekom povijesti pojam ateizma, koji vuče korijene još iz Grčke, poimao se različito. Primjerice, židovima su to različiti pripadnici panteističkih religija, dok je za neke prvi ateist upravo Adam, jer se pokušao sakriti od Boga i nije vjerovao njegovu sveprisutnost. Rimljani su kršćane smatrali ateistima jer nisu poštovali zakone carstva, a u ranom kršćanstvu se tajnim ateizmom nazivao različiti neslužbeni nauk i takozvana krivovjerja. Međutim, skoro sva ateistička shvaćanja proizlaze od starih Grka, kao i od Indijaca i Kineza. U Indiji se pojavljuju materijalistički sustavi viđenja nastanka svijeta bez vladara, to jest bez Boga kao i panteističke pozicije prema kojima je vjera u duhovne bogove iluzija kao što se vidi u budizmu. Taoizam kod Kineza ne nudi mogućnost vjere u postojanje Boga kao osobe, ali ostala načela temelje na prirodnim ili društvenim čimbenicima, za razliku od teističkih obaveza (URL 3). Ipak, najopćenitija podjela ateizma s obzirom na vrijeme djelovanja bila bi na antički, suvremeni i novi ateizam. Antički ateizam u sebi uključuje negiranje jednog Boga i vjerovanje u gomilu ostalih božanstava za razliku od suvremenog i novog ateizma koje karakterizira prijezir prema svemu božanskome i možemo ih poistovjetiti s pojmom ateizma kakav susrećemo u svakodnevnom govoru. Krajem sedamnaestog stoljeća su se sve više počela javljati stajališta kako su općeprihvaćena shvaćanja Boga nelogična, djetinjasta i metaforička, što je rezultiralo time da su ih sunarodnjaci smatrali ateistima. S obzirom da ih danas vjerojatno nitko ne bi tako okvalificirao, možemo biti sigurni u činjenicu da je definicija ateista imala različita značenja u različitom vremenu. Zbog takve karakterizacije, mnogo je autora anonimno objavljivalo svoja djela ili su ih objavljivali tek nakon smrti istih. Veliki je problem antičkog perioda pitanje koliko je legitimno ateistima nazivati mnoštvo onih kojima se to pripisuje jer se takozvani poganski ateizam najčešće definirao kao stajalište koje ne prihvaća postojanje drevnih bogova što je proširilo listu ateista. To je tako zato što se u različitim vremenima mijenjao i sam pojam Boga (Škorić, 2016). Ukoliko je u Grčkoj postojao ateizam kakvim ga smatramo i danas, bio je to

takozvani meki ateizam koji je sugestija ateizma ostalima kao oruđe da se oni kompromitiraju (Škorić, 2016, prema Bremmer, 2007). U današnjem vremenu naglasak na političku ulogu religije ne mora nužno biti povezan s teologijom, dok je nekada činjenica kako je religija proizašla zbog povezanosti sa služenjem u političkim svrhama, odmah ukazivao na ateizam, zbog čega se mnogi koji su iznosili takve misli automatski svrstavaju u ateiste. Moramo u obzir uzeti i ograničene intelektualne kapacitete toga doba zbog nepostojanja teorije evolucije koja nudi znanstveno tumačenje problema kojim se tada bavila religija. Nepostojanje primjerene teorije ne znači da ne može postojati kritička pozicija prema tada superiornim idejama, odnosno pozicija nevjerovanja u ideologiju. To bi značilo da je ateista bilo, ali su se morali pretvarati da su kršćani. S obzirom da su se početkom osamnaestog stoljeća događale razne borbe na području politike i religije diljem Europe, to je dovelo do popularnosti antikršćanskih filozofskih ideja. Javljaju se skepticizam i naturalizam koji su imali snažan utjecaj na radikalne ideje (Škorić, 2016). Suvremenim¹ ateizmom se smatra novodobnom pojavom, s obzirom da se javlja nakon francuske revolucije. On znači, za razliku od ateizma u doba antike, svako negiranje Boga i božanskoga, stoga bismo ga mogli promatrati kao postkršćanski fenomen. Prvo Bog mora biti korjenito shvaćen kao Bog, kako bi postojala mogućnost da ga se ne prihvaća, a razlog toga je pitanje čovjekove slobode i svega što je Bog stvorio. Stoga se suvremeni ateizam može podijeliti na onaj koji negira uplitanje svetoga na slobodu prirode kao i na čovjekovu slobodu. S obzirom da neki oblici ateizma, primjerice snuždeni ateizam i indiferentni ateizam, nastaju iz ljudskog bunta protiv zla i nesreća koji se događaju u svijetu, za što krivnju pridaju Bogu, bitno ih je objasniti. Za snuždeni ateizam karakterističan je strah zbog neprisutnosti Boga te strah zbog manjka smisla i spiritualnosti svijeta. Za indiferentni ateizam karakteristična je cjelovita ravnodušnost i nepostojanje postavljanja pitanja o religiji, kao ni njezinog ponižavanja (Kasper, 2004). Pojavom prosvjetiteljstva javila se osnovna teza najutjecajnijih predstavnika, a to su Émilie du Châtelet i Voltaire, koji su inzistirali na tome da se tumačenje biblije ne bi trebala miješati metodologijom znanosti (Škorić, 2016, prema Schwarzbach, 2011). Voltaire je kritizirao vjeru u čuda i kršćansku vjeru jer je smatrao kako ona kao ideologija podupire vladajuće režime i potpomaže nerazvitku društva. Za njega je religija povezana sa strahom i neznanjem ljudi. To svećenička kasta iskorištava i tako si osigurava poziciju u društvu. Međutim, smatrao je kako religija ispunjava svjetovnu funkciju za zajednicu te tako doprinosi stabiliziranju svjetovne vlasti (Knoblauch, 2004). „Stoga je

¹ Iako je naziv zbnjujući, misli se na ateizam nakon francuske revolucije. Iako bi možda bolji naziv bio moderni ateizam, nismo ga mjenjali jer ga autor koristi, iako bi se moglo pomisliti da se radi o ateizmu u suvremenom svijetu.

formulirao u to vrijeme veoma korištenu izreku: *Sie Dieu n'existait pas, il faudrait l'inventer!*-kada Boga ne bi bilo, morali bismo ga izmisliti. Na tomu se već pokazuje da francuska kritika religije nije ni u kom slučaju, kako to tvrdi romantičar Novalis, vođena „mržnjom prema religiji“. Mnogo više nastupali su mnogi proturevolucionarni i konzervativni katolički mislioci, koji su imali važan utjecaj na sociologiju religije.“ (Knoblauch, 2004: 24). Najpoznatiji predstavnici prosvjetiteljstva čine se poprilično blagi u odnosu na one koji su pisali u tajnosti što je omogućilo pojavu kritike antikršćanskih ideja. Stoga to „službeno“ prosvjetiteljstvo koje se očituje u kulturalnoj bitci za što novije ideje, koje ne moraju nužno biti filozofske ideje, djeluje kao balans između radikalne filozofije i zahtjeva za održavanjem društvenog reda, kao i hijerarhije u društvu. Ne smijemo prosvjetiteljstvo svesti na nekolicinu poznatih autora, upravo zbog tajne literature koja je ostvarenja najvećih filozofa postavila u novi realniji suodnos jer su u prvom planu antikršćanske konotacije te se sadržaj odnosio na temeljne kritike Biblije, dogme i svećenstva. Iako je cenzura bila sušta suprotnost principima prosvjetiteljstva, svejedno je postojala i oblikovala na koji su se način iznosile ideje (Škorić, 2016).

3.3. Novi ateizam

Kroz povijest se biti ateistom bilo isto kao i biti nemoralan, dok su se vjericima pridavali atributi dobre i moralne individue. Ateiste se izoliralo iz društva, okarakteriziralo ih se nemoralnima te se mislilo kako nisu u mogućnosti imati u potpunosti ispunjen život. U suvremenom svijetu prevladava ideja slobode mišljenja (Čulig, Klasnić i Jakšić, 2011). Jukić (1991) zapaža kako smo svjedoci dva istodobna, premda neravnomjerno raširenih procesa. Prvi je sve jača sekularizacija, a drugi sve veće zanimanje za religiozno (Čulig, Klasnić i Jakšić, 2011, prema Jukić, 1991). Naravno da se postavlja pitanje znači li to da revitalizacija religije dolazi zbog pada trenda o sekularizaciji ili je koncept sekularizacije ograničen (Čulig, Klasnić i Jakšić, 2011, prema Zrinščak, 1993). To je jako bitno za novi ateizam kojeg nam je još preostalo obraditi. Naravno da se prvo nameće pitanje je li takozvani stari ateizam dobio novi oblik ili je novi posljedica povijesne promjene tog starog ateizma (Matulić, 2010). Tonči Matulić (2010) iznosi tvrdnju za novi ateizam: „Novi ateizam doslovno je eksplodirao u anglosaksonskome svijetu u prvoj dekadi dvadeset i prvoga stoljeća kršćanske ere, premda njegovih otvorenih pobornika ima i izvan tog svijeta. Mi smo suvremenici novoga ateizma. Novi je ateizam promaknut od svega nekolicine filozofa, znanstvenika i publicista, ali je naišao na velik odjek u stručnoj i laičkoj, vjerničkoj i nevjerničkoj javnosti diljem zapadnoga svijeta. Taj je odjek, kao i uvijek kad se radi o javnom sučeljavanju nevjere i vjere, dvoznačnoga karaktera. S jedne strane, novi val ateizma nailazi na neskriveno odobravanje i dobrodošlicu

kod mnogih uglednih pojedinaca, udruga i organizacija. S druge strane, nailazi na žestoko i, dakako, opravdano osporavanje i protivljenje također mnogih pojedinaca, udruga i organizacija“ (Matulić, 2010: 439). Izgleda kako je, barem sudeći po pisanim tragovima, pojam “novi ateizam” prvi put napisan i objavljen krajem 2006. godine, u američkom časopisu Wired, iako se njegov duh počeo širiti još dvije godine ranije objavom knjige „Kraj vjere: religija, terorizam i budućnost razuma“ Sama Harrisa. U toj knjizi autor brani stav kako je svaka religija, posebno svaka monoteistička, najopasniji aspekt modernog života (Matulić, 2010). Iz tog slijedi kako je novi ateizam samo promijenio svoju strategiju djelovanja i postao nova svjetovna religija koja najavljuje rat tradicionalnim religijama. Mnogi autori se slažu kako je novi ateizam nastrojen više fundamentalistički čak i od religijskih fundamentalizama te da ponovni uspon religije postmodernih društava uzrokuje i ponovno buđenje i uspon ateizma. Ponovno buđenje i uspon vjere izaziva novo buđenje i uspon nevjere, pa se novi ateizam može objasniti kao reakcija na religijsku manifestaciju protiv vrijednosti modernih društava (Matulić, 2010). S druge strane, do pojave novog ateizma je možda došlo i zbog tereta koji je stavljen na prirodne moderne znanosti, posebno evolucijske biologije, što znači da bi mnogi prirodoznanstvenici trebali dokazati da Boga nema ili barem da su sve religije proizvod prirodnoga evolucijskog procesa (Matulić, 2010, prema Taylor, 2007). Dakle, u fundamentalističkom smislu novi ateizam prikazuje se kroz nimalo racionalan strah prema religiji, jer na nju gleda kao na temelj i izvor svog zla od povijesti pa do danas. U materijalističkom smislu predstavlja poziv prirodnim znanostima da se opredijele protiv Boga, to jest da proglasi materijalizam kao znanstveni dokaz za pogled na svijet, u kojem nema mjesta za Boga. Stoga je novo u ateizmu što je kritika jednostrana protiv religije s jedne strane i stoga je reakcija na buđenje religije u postmodernom društvu s druge strane (Matulić, 2010). Matulić (2010) je stoga iznio dogmatiku novoga ateizma koja se može sumirati u osam glavnih premisa: „1. Priroda je sve. Izvan prirode nema ničega. Sve što postoji, postoji u prirodi kao priroda. Dakle, nema Boga. Nema duše. Nema života poslije smrti. Prvi članak novoateističkog vjerovanja može glasiti: Vjerujem u jednu, evolvirajuću, slijepu i hladnu prirodu. 2. Priroda je samoorganizirajuća pojava koju nije stvorio nikakav Bog, nego je plod slučajnih mutacija i prirodnih zakona. Sve što postoji, postoji zahvaljujući zakonitostima evolucije. Drugi članak novoateističkog vjerovanja može glasiti: Vjerujem u materijalističku varijantu neodarwinističkog evolucionizma. 3. Svemir nema ni uporišta ni svrhe, premda ljudi mogu živjeti svrhovitim životima. Nema objektivnog smisla. Nema objektivne svrhe. Nema objektivne vrijednosti. Sve je stvar slučaja, spleta okolnosti, a kad su ljudi u pitanju, i stvar dogovora. Treći članak novoateističkog vjerovanja može glasiti:

Vjerujem u besmisleni svemir u kojemu se slučajno pojavio čovjek kojemu se smisao života nameće kao priviđenje, iluzija. 4. Budući da Bog ne postoji, svako objašnjenje svijeta i uzroka je čisto prirodno i zbog toga se može ispravno shvatiti jedino pomoću prirodne znanosti. Četvrti članak novoateističkog vjerovanja može glasiti: Vjerujem u jednu sveznajuću prirodnu znanost, u jednu jedinu prirodnoznanstvenu spoznaju ili u scijentizam. 5. Sve posebnosti živih bića, uključujući ljudsku duhovnu dušu, inteligenciju, slobodu, ponašanje i vjerovanje, mogu se konačno i uvjerljivo objasniti isključivo pomoću prirodnih procesa i zakonitosti. Sve što postoji je materija, samo što materija poprima različite oblike organizacije i u tim organizacijskim oblicima manifestira različite funkcije. Peti članak novoateističkog vjerovanja može glasiti: Vjerujem u materiju kao jedinu zbilju i jedini temelj cjelokupne zbilje te priznajem redukcionistički materijalizam kao jedini zakoniti izvor spoznaje. 6. Nadalje, vjera u Boga je ljudska izmišljotina te treba znanstvenom metodom dokazati da je ona posve iracionalna, djetinjasta i utoliko čovjeka nedostojna pojava. Šesti članak novoateističkog vjerovanja može glasiti: Vjerujem u moć razuma da može likvidirati vjeru u Boga. 7. Vjera u Boga, ali i religija općenito, izvor je svih zala u svijetu te je stoga treba na etičkim osnovama odbaciti kao nemoralnu pojavu. Sedmi članak novoateističkog vjerovanja može glasiti: Vjerujem da je religija temelj i izvor svega zla općenito i svakog zla posebno. 8. Čovjek je moralno biće zahvaljujući adaptivnim sposobnostima ljudske vrste prema zakonitostima slučajnih mutacija i prirodne selekcije u borbi za opstanak. Prema tome, ljudska moralnost ne treba Boga, nego treba samo dobro razumijevanje evolucijskih, neurobioloških i sociokulturnih čimbenika koji su stvorili uvjete za moralno ponašanje. Posljedično, osmi članak novoateističkog vjerovanja može glasiti: Vjerujem da se ljudi bolje ponašaju bez vjere u Boga, budući da ih vjera u Boga nagovara da čine zlo i da kao sljedbenici svojih religijskih vjerovanja uzrokuju neviđene patnje nevinim ljudima“ (Matulić, 2010: 456-457). Crkva je izjavila kako se nazivom ateizma označavaju različite pojave. To mogu biti: borbeni ateizam odnosno izričito nijekanje Boga; agnosticizam odnosno obrana mišljenja da se o Bogu nije moguće nešto pretpostaviti ili kazati; prirodnoznanstveni redukcionizam ili redukcionistički materijalizam odnosno zagovaranje znanstvenoga istraživanja koje i samo pitanje o Bogu gleda kao besmisleno; ekskluzivni humanizam odnosno glorificiranje čovjeka toliko da Bog gubi bilo kakav svrhu i nema značenja; antivjerska i anticrkvena propaganda odnosno odbacivanje percepcije Boga koja nije povezana s Bogom evanđelja; vjerski indiferentizam odnosno inertnost i pasivnost prema vjerskim pitanjima; radikalna teodicejska sumnja odnosno žestoki bunt protiv zla u svijetu; ateistički liberalizam odnosno apsolutizacija nekog vremenitoga ljudskog dobra. Crkva je

svjesna kako današnja kultura može ili već otežava pristup Bogu onoliko koliko je upletena u ovozemaljske stvari (Matulić, 2010). S obzirom da smo naveli crkvene podjele ateizma, kao i razvoj ateizma kroz različite periode, vrijeme je da konačno objasnimo i podjelu ateizma te uvidimo kakve to posljedice ima na ljude, odnosno na činjenicu da postoje i tipovi ateista.

3.4. Tipologije ateizma

Dva različita shvaćanja ateizma, pozitivni i negativni ateizam, čine distinkciju između vjerovanja i nevjerovanja. Pozitivni ateizam je uvjerenje kako Bog ne postoji, dok je negativni ateizam nevjerovanja u Boga, odnosno odsutnost vjerovanja u postojanje Boga. Ta dva shvaćanja povezana su s dva osnovna temeljna ateistička argumenta, a to su „vječnost tvari“ i „zlo u svijetu“. Prvi iskaz o vječnosti tvari temelji se na beskonačnosti supstanci, što bi znanost trebala moći dokazati i tako eliminirati mogućnost postojanja Boga kao tvorca supstancije. Drugi iskaz o zlu u svijetu temelj ima u činjenici da zlo postoji u svijetu, kao i različite imperfekcije, što proturječi postojanju Boga kao savršenog. Nadalje, postoji nekoliko tipova ateizma, to su primitivni, praktični i teorijski. Primitivni ateizam se očituje kod nekih naroda ili plemena koji uopće ne znaju za pojam Boga. Praktični ateizam odnosi se na ljudsko djelovanje koje se očituje u tome da je ponašanje izraženo kao da Boga nema i na ljude koje ni ne brine činjenica postoji li Bog ili ne, iako bi se vjerojatno izrazili kao oni koji vjeruju da neko više biće postoji. Oni su indiferentni. Teorijski, odnosno još poznat i kao dogmatski ili kritički ateizam je kritičko argumentiranje kako bi se teologijskim dokazima pobili dokazi ili mogućnost dolaska do dokaza o Božjoj egzistenciji, gdje vidimo da zapravo govorimo o agnosticizmu. Međutim, pravi je ateizam nalazi se jedino unutar racionalističke, odnosno teorijske perspektive (Čulig, Klasnić i Jakšić, 2011). Dvije široke kategorije ateizma iznio je Smith objašnjavajući razliku između „implicitnog“ i „eksplicitnog“ ateizma. Tako je „implicitni ateizam“ odsustvo teističkog vjerovanja bez da smo svjesni da ta vjerovanja odbacujemo, odnosno to znači da nije potrebno prethodno razumijevanje ideje o postojanju Boga. Primjer implicitnog ateizma su novorođenčadi jer nisu uopće bili izloženi teističkim idejama, s obzirom da nam nije urođeno znanje o nadnaravnom kao i ljudi koji ne mogu kognitivno spoznati pojam Boga. Međutim u tu kategoriju spadaju i ljudi koji znaju da teistička uvjerenja postoje, ali ih nisu prihvatili jer su primjerice neodlučni ili indiferentni. Ključno je da kod njih ne dolazi do eksplicitnog odbacivanja vjere u Boga, no s obzirom da ne vjeruju u Boga, oni su implicitni ateisti. „Eksplicitni ateizam“ je odbacivanje i stav kako teistička vjerovanja ne postoje do čega dolazi zbog njihova racionalnog odbijanja. Dakle, ovdje se radi o upoznatosti s teističkim uvjerenjima, ali odbijanja istih, što se ponekad karakterizira kao antiteizam. Eksplicitni ateist

misli kako vjera u Boga nije racionalna i što za posljedicu ima njezino odbacivanje. Takav koncept eksplicitnog ateizma temelji se na kritici teističkih uvjerenja pa bismo ga mogli razumjeti kao kritički ateizam. Njegova tri glavna oblika mogu se opisati tvrdnjama poput: „Ne vjerujem u postojanje boga ili nadnaravnoga bića“; „Bog ne postoji“; „Postojanje boga je nemoguće“ ili stavovima kojim se ne prihvaća analizira postojanja ili nepostojanja boga zato što je taj cijeli koncept slabo ili nikako razumljiv. Stoga, razne ateističke perspektive razlikuju se isključivo u odnosu na njihove različite razloge nevjerovanja (Čulig, Klasnić i Jakšić, 2011 prema Smith, 1989). Gledajući na ateizam kao na nepostojanje stajališta, Smith dodaje: „Teizam se mora naučiti i usvojiti. Ako teizam nije nikad naučen, ne može biti ni prihvaćen – a čovjek ostaje implicitni ateist. Ako je teizam naučen, ali usprkos tome odbačen, čovjek je eksplicitni ateist“ (Čulig, Klasnić i Jakšić, 2011, prema Smith, 1989: 14). Ukoliko dijelimo ateizam s obzirom na područje mišljenja o Bogu, dolazimo do novih pet tipova ateizma, a to su „panteizam“, „materijalizam“, „primitivni humanizam“, „radikalni humanizam“ te „ultranadnaravni ateizam“. Svi oni imaju zajedničku karakteristiku koja se odnosi na stavljanje čovjeka na mjesto Boga (Čulig, Klasnić i Jakšić, 2011, prema Molnar, 1980). Ateističko uvjerenje moguće je klasificirati filozofijsko-epistemološkim pretpostavkama te psihosocijalnim pretpostavkama. Druga klasifikacija utemeljena je na psihosocijalnim elementima od kojih se neki oblici mogu izravno povezati s oblicima iz prve klasifikacije, dok su neki samo njezina dopuna. U skladu s tim dolazimo do nova tri tipa ateizma u odnosu na tip klasifikacije. Prvi je „incidentni ateizam“ koji je poticaj čovjeku, a ne religiji. Naime, on nastaje iz želje za smirenjem osobne ateističke savjesti i to stajalište je veće što se više suprotstavlja klerikalizmu Crkve. Drugi je „spontani ateizam“ koji je vrsta ravnodušnosti prema religiji, iako ona ne nastaje namjerno tijekom čovjekovog razvoja. Naposljetku, „socijalni ateizam“ za svoje osnovno obilježje ima konzistentnost koja dovodi do stvaranja ljudske zajednice (Čulig, Klasnić i Jakšić, 2011, prema Ćimić, 1984). Iako je dosta podjela ateizma, svaka se odnosi na određenu kategorizaciju. Ostalo nam je stoga još samo vidjeti kako se, s obzirom na podjelu ateizma, dijele ateisti.

3.5. Kritika ateizma kao sekularno prosvjetiteljskog projekta vjere u napredak čovječanstva

John Gray je britanski politički mislilac i teoretičar poznat po tome što želi razoriti narativ o trijumfu liberalizma i kapitalizma, kao i njegovih posljedica te prikazu novog postliberalnog svijeta u kojemu raste politička entropija. Knjiga „Sedam tipova ateizma“ je kratka studija koja problematizira pitanje vjerovanja prožeta Grayevim stalnim naporom da rastoči prosvjetiteljski projekt kroz filozofsko promišljanje ateizma. Stoga bi knjiga mogla

postati nezaobilazan priručnik u promišljanju ideja moderniteta, znanosti i napretka te raspravama o ateizmu. Glavna premisa knjige je prikazati vjeru koja je prema njegovom mišljenju i dalje punokrvna vjera u ateističkom ruhu, jer smatra kako početak nevjerovanja nije u propitivanju religije, već u propitivanju moderne sekularne vjere gdje kao sastavni dio prosvjetiteljskog mita stoji moralni napredak čovječanstva. Na samom početku knjige Gray iznosi tvrdnju kako je suvremeni ateizam zapravo bježanje iz svijeta bez boga u kojem je vjeru u božju milost zamijenila vjera u ljudski napredak. Za njega je ateizam različit skup uvjerenja kojeg je teško svesti pod jednu definiciju, ali ono što je nedvojbeno jest to da ateizam odbacuje ideju o božjem stvaranju i božjem utjecaju na svijet. Stoga je rekao, po uzoru na Nietzschea, da je moderni ateistički svjetonazor pokušaj da se ispuni modernistička praznina nakon smrti boga, odnosno propadanje svih metafizičkih temelja, kao i pokušaj dostizanja slobode od monoteističkih religija. Naposljetku je Gray ipak zaključio kako je većini onih koji su se željeli maknuti od monoteizma ili zadovoljiti takozvanu modernističku metafizičku napuklinu, ateizam ipak ostao nedohvatljiv. U sedam poglavlja klasificirao je sedam različitih tipova ateizma, od kojih je prvih pet kritizirao i odbacio, a u preostala dva istaknuo svoju ateističku poziciju. Prvo poglavlje, koje je ujedno i prvi tip od sedam tipova ateizma, zove se „Novi ateizam: devetnaestostoljetna ortodoksija“, gdje Gray naglašava kako je za novi ateizam bilo karakteristično negiranje transcendentnog bića ili Boga. Ističe kako takvo negiranje ne znači nužno i negiranje religioznosti, s obzirom da još od starog svijeta nisu sve religije bile teističke. Odnosno, devetnaestostoljetna vjera u progres nije ništa drugo već teologija u svjetovnom novom ruhu. U drugom poglavlju takav tip vjere nastavlja se u tradiciji znanosti koji postaje temelj stvaranja novih vjerovanja na temelju znanosti. Ovdje ističe ranije utemeljeni filozofsko politički narativ proizvođenja europskog moderniteta koji vidimo kod Humea, Kanta i Voltairea te nositelje ateističke filozofije povijesti poput Marxa, Milla i njihovih sljedbenika. Pita se u kojem su smislu nacisti, komunisti ili islamisti bolji od antičkih epikurejaca, stoika i taoista te jesu li i kako osvetnička politička vjerovanja novog vremena bolja od tradicionalne vjere iz prošlosti. On zapravo ovdje kritizira individualističku vjeru prema kojoj je jedini cilj razumnog pojedinca njegov vlastiti prosperitet. Tema trećeg poglavlja je vjera u znanost gdje Gray kritizira stajalište kako znanost omogućava ljudima da eliminiranjem svojih nedostataka postanu viša i bolja vrsta. Također kritizira znanstveni marksizam Trockoga kao i transhumanizam koji je za njega moderna varijanta suvremenog pothvata ljudi da postanu samobogotvorenina. U četvrtom poglavlju ateistima naziva one koji su monoteističko spasenje preusmjerili u ideju otkupljenja putem znanosti i vjere u unapređenje čovjeka i institucija, dok

su neki bili obožavatelji suvremenih političkih religija. Primjeri toga su jakobinstvo gdje Boga zamjenjuje razum i Lenjinove političke manifestacije ateizma. Ovdje se vidi teistički predložak jer su poput kršćanstva imale ukorijenjeno nasilje u temelju vjere, to jest za poboljšanje čovjeka i društva nužno je bilo prolijevanje krvi. Još jedan od primjera je i nacizam kao znanstveni rasizam. Naposljetku kritizira liberale kada kaže kako uporno zamišljaju kako neznanje sprječava cijeli ljudski rod da prihvati njihove ideje što su naslijedili iz kršćanstva. Peto poglavlje knjige nosi naslov „Bogomrsci“ gdje Gray ističe da, takozvani bogomrzitelji, nisu bili u stanju odreći se permanentne referencije na boga, kolikogod se trudili i odbacivali ga. U šestom poglavlju knjige pod naslovom „Ateizam bez napretka“ Gray se referira na autora Georgea Santayanu, gdje pozitivno ocjenjuje njegov ateizam jer odbacuje iluzije o napretku. Gray odobrava autore koji se mire sa svijetom u kojem nema nužno nekoga višeg smisla i viših univerzalnih vrijednosti. U posljednjem poglavlju nazvanim „Ateizam tišine“, Gray nabraja neke autore kod kojih se primjećuje želja za odbacivanjem svih iluzija koje su sa sobom donosile prosvjetiteljska vjera u spasenje čovjeka i čovječanstva te sekularizirane verzije kršćanskog spasenja (Cvijanović, 2020).

4. Primjeri novog ateizma u Hrvatskoj

4.1. Tipologija ateista

Čulig, Klasnić i Jakšić (2011) su u prosincu 2008. godine metodom ankete na stratificiranom proporcionalnom kvotnom uzorku (N = 353) studenata i studentica Sveučilišta u Zagrebu u sklopu istraživanja „Sociokulturni i psihosocijalni aspekti religioznosti studenata Sveučilišta u Zagrebu“ proveli cjelokupno istraživanje kako bi istražili može li se ateističko uvjerenje pojaviti u različitim oblicima i klasificirati na različite načine. Stoga su pokušali empirijski provjeriti hipotezu o postojanju sedam različitih tipova ateističkog uvjerenja (Čulig, Klasnić i Jakšić, 2011). Konceptualno pretpostavljeni tipovi ateista u istraživanju bili su: „*Znanstveni ateist* (racionalist, pozitivist, prosvjetitelj, enciklopedist) vjeruje u znanost i znanstveno objašnjenje, smatra da se čovjek razumom može uvjeriti u nepostojanje Boga, da će znanost jednog dana objasniti posljednje istine te nastoji argumentirano opovrgnuti postojanje Boga. *Etički ateist* smatra da prevladavanje zla u svijetu opovrgava postojanje Boga. Smatra kako je povijest puna ratova i stradanja, što Crkva i sama potiče praveći razlike među ljudima, vjerama, nacijama i slično. Ovaj ateist također smatra da čovjek može biti dobar ili loš bez obzira na vjerovanje ili nevjerovanje u Boga. *Socijalni ateist* za bliske prijatelje odabire ateiste, samo se dobro osjeća u njihovom društvu, smatra da su ateisti kvalitetniji ljudi, a vjernike

omalovažava smatrajući ih ljudima nižih kognitivnih sposobnosti. *Kritički ateist ili antiteist* prema religiji ima afektivno negativan stav (nerijetko mržnja prema religiji), smatra da su vjernici zaludena masa, a vjera »opijum za narod« te da se religija suviše miješa u život pojedinca i nerijetko u pojedincima pobuđuje bezrazložan osjećaj krivnje. *Alternativni ateist* ne vjeruje u Boga, ali vjeruje u postojanje Više sile (Viših sila), prepoznaje (osjeća) nadnaravnost i razlikuje objašnjivo od neobjašnjivog, no religija je za njega suviše »antropomorfna«. Smatra da Viša sila (nenametljivo) upravlja našim životima. *Nezainteresirani ateist* uopće se ne zanima za to postoji li Bog ili ne jer smatra kako čovjek može živjeti jednako dobro/loše i bez Boga i bez religije. Ne treba gubiti vrijeme razmišljajući o Bogu i vjeri; religija je za njega dosadna, opterećujuća i zamarajuća, dakle, čovjeku potpuno nepotrebna. *Agnostik* vjeruje da ni znanost, ni religija nikad neće spoznati posljednje istine, da je uvijek moguće naći jednak broj argumenata i za i protiv postojanja Boga te da – ako i postoji neka Viša sila – to ne mora biti Bog. Pitanje o postojanju Boga transcendirira racionalnu spoznaju pa odgovor na to pitanje ne treba biti imperativ“ (Čulig, Klasnić i Jakšić, 2011: 193-194). Multidimenzionalna skala napravljena za mjerenje tipova ateista sastojala se od 26 čestica, a svakoj od njih je pridružena klasična peterostupanjska ordinalna skala slaganja. Pitanja su se odnosila i na razne svjetonazorske strukture kako bi doprinijeli otkrivanju i shvaćanju razlika među pojedinim tipovima ateista, primjerice provjerene političke aspekte kao što su klerikalizam, nacionalizam, multikulturalizam i europeizam te neke sociodemografske karakteristike i mjerenja vezana uz religijski identitet ispitanika. Rezultati istraživanja pokazala su kako je moguće govoriti o pet tipova ateista, to su „racionalist“, „pozitivist“, „antiteist“, „sudbinist“ i „štovatelj Više sile“. *Ateist racionalist* je nedvojbeno i bez sumnje siguran kako Bog ne postoji. Također, on smatra kako je religija niz beskorisnih pretpostavki i nije logična. Za vjernike kaže kako su slijepi i opijeni ljudi, koji se u teškim vremenima okreću Bogu, iako On ne postoji i to sve za njega ne vrijedi. Isto tako ne vjeruje da postoje Više sile ili natprirodne pojave, a važno je istaknuti kako je i njegov otac također deklariran kao ateist te pobornik religijskog gledišta. Zatim *ateist pozitivist* koji više od ičega vjeruje u znanost. On je uvjeren kako će znanost biti u mogućnosti jednoga dana dati objašnjenje i smisao svemu što postoji te brani znanstveno tumačenje nastanka života. Za religiozne ljude kaže da su slabići koji nisu svjesni mnoštva nelogičnosti u religiji. Protivnici su religijskog uvjerenja, iako im je majka vjernica ili sklona vjerovati. Nadalje, *antireligijski orijentiran ateist ili antiteist* ne razmišlja o spoznaji ili smislu, već ga isključivo zainteresiran za krug ljudi s kojima je okružen. On se u principu druži samo s ateistima, prvenstveno jer ih smatra inteligentnijima od vjernika, ali i jer se dobro osjeća u

društvu u kojem prevladava isto mišljenje. Za njega su vjernici masa slijepih ljudi koji nemaju svoje osobno stajalište. Stoga se ovdje očituje zadovoljavanje društvenih tendencija koje se temelje na istom mišljenju i ne prihvatanju diskusije o nevjerovanju i vjeri. Njihovi stavovi formirali su se pod utjecajem škole ili prijatelja. Iako se ne slažu s religijskim uvjerenjima, njihova se jednostranost najviše odnosi na nivo društvene interakcije s obzirom da im je glavni kriterij bilo kakve prosudbe inteligencija, pa im je cilj ne biti u kontaktu s religijom i religioznim osobama. *Ateist sudbinist* nije ni tipični ateist, ni tipičan vjernik, jer ne negira mogućnost postojanja natprirodnog, ali isto tako ne priznaje tumačenja koja proizlaze iz različitih prihvaćenih vjerskih istina. Umjesto vjere u Boga, on je podložan drugim vrstama vjerovanja, primjerice vjera u sudbinu, a tumačenje događaja u osobnom životu traži i shvaća kroz horoskop i slične alternativne izvore. Sudbinist čak toliko vjeruje u horoskop, da smatra kako je horoskop ključan za buduće shvaćanje života ljudi te da će jednog dana biti prihvaćen i u znanosti. Ipak, u teškim uvjetima i vremenima, pojedinci se okreću Bogu i misle kako ipak postoji. Njima su i otac i majka najčešće nižeg obrazovanja te u obitelji ne postoji konkretno religijsko usmjerenje što može značiti da imaju stav koji imaju zbog manjka vjerske edukacije ili socijalizacije. Ne radi se o tome da ne postoji šansa za vjerovanje u Boga ili nauk koji promiče Crkva, već im horoskop i ostala slična sredstva služe kao ideološka zamjena, iako iz toga ne proizlazi potreba za personificiranjem predmeta svog stajališta. Naposljetku, *štovatelj Više sile*, kao što i samo ime kaže, odnosi se na potrebu konkretnog promišljanja o uzroku i tvorcu svega što postoji, kao i promišljanju o smislu života. Radi se o traženju oslonca u životu, kao i faktora važnog za procjenu kako svojih tako i tuđih djela. Takva osoba nije vjernik klasičnog tipa, već je spoznajni relativist, pa je poanta takvog opredjeljenja da se vjeruje kako Viša sila, svrha i smisao života postoje. Sklonije su mu studentice od studenata kao i ispitanici koji sumnjaju u temeljne značajke nekog klasičnog religijskog vjerovanja. Jasno je vidljivo kako se u četiri od pet istaknutih tipova ateista ističe kako je vjerovanje ključan kriterij procjene za odgovore na temeljna pitanja koja obuhvaćaju potragu za smislom života, tumačenje svega što postoji, koji je čovjekov položaj u svemiru i slično. Jedino prvi od ostalih dobivenih tipova ateista tu potrebu ne smatra važnom, odnosno ateist racionalist jer se rukovodi racionalnom interpretacijom. Stoga je zaključak kako se četiri od pet dobivenih tipova ateista usredotočuje na svoje osobno vjerovanje, gdje se očituje potreba da se izraze kao ateisti, iako je njihov ateizam zapravo zamjena za religiju ili ideologiju kojom žele riješiti neke općenite društvene probleme vjerojatno jer samo nisu osvijestili da jesu zapravo vjernici ili to još ne žele ili ne mogu priznati (Čulig, Klasnić i Jakšić, 2011).

4.2. Formiranje nereligioznih identiteta

Nikolina Hazdovac Bajić (2019) provela je istraživanje kojim je željela formirati nereligiozne i ateističke identitete između članova u organizacijama koje se sastoje od nereligioznih osoba i ateista u Hrvatskoj, a u radu je prikupila podatke na temelju polustrukturiranih intervjua s 22 osobe. Pod pojmom novog ateizma autorica ga iznosi kao zajednički naziv za grupu autora koji su poznati kao "četiri jahača ateizma", a to su Sam Harris, Daniel Dennett, Richard Dawkinsa i Christophera Hitchens. Oni u svojim knjigama napadaju religiju kao barbarski ostatak predmodernosti. Iako za neke religije možemo reći kako su ateističke same po sebi, u svojoj prirodi, primjerice konfucijanizam, budizam ili džainizam, postoje individue i institucije u modernom zapadnom monoteističkom aspektu koji ne prihvaćaju vjerovanje u vlastitog Boga. To ih čini ateistima, ali to ne znači da ne prihvaćaju i poštuju ostale elemente religije, kao što su u moralne vrijednosti, najčešće kako bi se poistovjetili sa zajednicom. međunarodna istraživanja nereligioznosti i ateizma usmjerena su najviše na članove nereligioznih organizacija. Dakle, dobiveni nalazi ovog istraživanja prikazuju kako je moguće kod nereligioznih sugovornika i ateista primijetiti zajednička iskustva i stavove. Ustanovljeno je da se razvitak njihovih vlastitih nereligioznih ili ateističkih identiteta odvijao u više etapa: (ne)religiozni odgoj, zainteresiranost za religiju ili fazu religioznosti, propitkivanje religijskih uvjerenja i učenja, prihvaćanje nereligioznog ili ateističkog identiteta, priključivanje nereligioznoj ili ateističkoj skupini te mogući razvoj grupnog identiteta. Kada se govori o postojanju ili nepostojanju grupnog identiteta, razlikuju se dva tipa između članova u organizacijama: „angažirani“ i „distancirani nereligiozni i ateisti“. „Distancirani nereligiozni i ateisti“ nemaju izgrađen osjećaj za grupni identitet, iako dijele stavove s ostalim članovima organizacija. Ne slažu se s aktivnostima, taktikama, metodama ili konstruktom organizacija. Kod „angažiranih nereligioznih i ateista“ vidljivi su aspekti grupnog identiteta kao što su emocije, unutargrupne veze i prihvaćanje zajedničkih misaonih definicija. Ono što im je zajedničko i što ih povezuje je što su prikazali postupak razvoja nereligioznog ili ateističkog identiteta kao mnoštvo intelektualnih faza pri čemu su umanjili, zanemarili ili stavili u drugi plan moguću bitnost emocija, određenih trauma, odgoja i vrijednosti. Oni se razvijaju vođeni racionalno-znanstvenim pristupom religijskim vjerovanjima, što znači da je bitno istaknuti stupanj njihovog obrazovanja (Hazdovac Bajić, 2019). Podaci istraživanja religioznosti u Hrvatskoj i u svijetu pokazuju kako je nereligiozna zajednica uglavnom višega stupnja obrazovanja od prosjeka (Hazdovac Bajić, 2019, prema Cimino i Smith, 2014; Hunsberger i Altemeyer, 2006; Marinović Jerolimov, 1993). Stoga novi ateizam promiče ideju da viši stupanj

obrazovanja, posebno u sferi znanosti, dovodi do nereligioznosti i ateizma. Međutim, to ne mora uvijek biti slučaj, pa tako i oni ispitanici koji imaju niže obrazovanje te se referiraju na prirodne znanosti stvaraju kritiku religije, koja temelje ima u tradiciji novog ateizma. Autori novog ateizma slažu se kako je najučinkovitiji način da bi spoznali svijet upravo putem prirodnih znanosti, jer se nešto može dokazati samo ukoliko se temelji na ispravnim i provjerljivim znanstvenim činjenicama. To dovodi do suprotstavljanja religije i prirodnih znanosti, pri čemu onda znanost dobiva simboliku univerzuma iz kojega nastaju moral i vrijednosti. Dakle, prirodne znanosti su iznimno važne za sugovornike jer im predstavljaju tu simboliku koji je zamjena za religiju te u njih stavljaju svoja vjerovanja, nade i one postaju izvor vrijednosti (Hazdovac Bajić, 2019).

5. Zaključak

S obzirom na spomenuto, nije teško zaključiti kako je nastanak novog ateizma bio dug proces, baš kao i proces sekularizacije, odnosno desekularizacije. Cilj ovog rada bio je zaključiti bi li novi ateizam mogao nastati da nije došlo do desekularizacije, to jest je li novi ateizam uvijek povezan s religijom ili može postojati neovisno o tome. Dakle, sekularizaciju nismo definirali samo kao ukidanje crkvenih imanja, već kao sve veće odvajanje svjetovnog vođenja života od religijskih sustava i predodžbi, gdje u prvi plan dolaze vlastita iskustva, osoba, zajednica i slično. Sekularizacija je bila najavljena kada su određeni autori smatrali kako će znanost, racionalizacija, klasni sukobi i sloboda pojedinca dovesti do gubitka utjecaja religije. Ipak, nasuprot tom očekivanju došlo je do povratka svetog u svakom mogućem obliku i izričaju. Zato se pojavljuje pojam postsekularizma koji nastoji okupiti i objasniti trenutno stanje religije putem osviještenosti pojedinca, institucionalnosti i korištenjem ispravne znanstvene metode, kao i oblikovati odnos religije i društva. Ateizam je u suprotnosti s teizmom kojeg definiramo kao filozofski nauk u kojem se prihvaća vlastiti i transcendentalni Bog koji i nakon što je stvorio svijet, djeluje na njega. Stoga je ateizam neprihvatanje vjere u božansko biće ili bića, odnosno mišljenje kako je ovako uređen svijet nastao i upravljan osobnim, svojstvenim zakonitostima. Od antičkog, preko suvremenog, razvio se novi ateizam koji je promijenio svoju strategiju djelovanja i postao nova svjetovna religija koja naslućuje borbu protiv tradicionalnih religija zbog čega se mnogi autori slažu kako je nastrojen više fundamentalistički čak i od religijskih fundamentalizama te da ponovni uzlet religije u suvremenom postmodernom društvu dovodi do ponovnog buđenja ateizma. S obzirom na to da novi uzlet vjere dovodi do novog uzleta nevjere, javlja se novi ateizam kao sekularna reakcija na religijsku akciju. Dakle, kada

se govori o fundamentalističkoj sferi novog ateizma, on prikazuje strah od religije koji je iracionalan, dok u materijalističkom smislu predstavlja poziv prirodnim znanostima da proglase materijalizam kao sredstvo za znanstveno dokazivanje pogleda na svijet, gdje mjesta za Boga nema. Stoga to novo u ateizmu jest što je kritika protiv religije jednostrana što je čini reakcijom na buđenje religije. Iako još nema ni približno dovoljno literature vezane za nereligioznost i sve njezine podjele, prilično je očito da ni jedan tekst u kojem se spominje ateizam, kao i novi ateizam, ne postoji bez da se ujedno spominju religija ili proces sekularizacije. Stoga valja zaključiti kako je novi ateizam odgovor na uzlet religije i postsekularizacije. Bilo bi moguće pretpostaviti budućnost novog ateizma i njegove promjene ukoliko bi postojalo više istraživanja i literature s tog područja. S obzirom na zasićenje religijske teorije u znanostima, možda se to uskoro i ostvari.

6. Literatura

Cvijanović, Hrvoje (2020). „John Gray: Sedam tipova ateizma“, *Anali Hrvatskog politološkog društva: časopis za politologiju*, 17 (1): 193-197.

Čulig, Benjamin, Klasnić, Ksenija i Jakšić, Jelena (2011). „Empirijska verifikacija tipologije ateizma“, *Revija za sociologiju*, 41 (2): 185-212.

Glavina, Nina (2008). „Sveto i svjetovno (Religija i politika u svijetu) (Pippa Norris, Ronald Inglehart)“, *Socijalna ekologija: journal for environmental thought and sociological research*, 17(1): 96-99.

Hazdovac Bajić, Nikolina (2019). „(P)ostati ateist-formiranje nereligioznih identiteta među članovima organizacije nereligioznih i ateista u Hrvatskoj“, *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja*, 28 (3): 461-482.

Kasper Walter (2004). *Bog Isusa Krista. Tajna trojedinog Boga*. Đakovo: Karitativni fond UPT.

Knobauch Hubert (2004). *Sociologija religije*. Zagreb: Demetra.

Mardešić, Željko (2004). „Desekularizacija svijeta u globalizaciji“, *Crkva u svijetu: Crkva u svijetu* 39 (1): 3-5.

Matos, Bruno i Renić, Dalibor (2016). „Postsekularizam: modeli interakcije religioznog i sekularnog poimanja racionalnosti“, *Nova prisutnost: časopis za intelektualna i duhovna pitanja* 15 (2): 203-217.

Matulić, Tonči (2010). „Pojava i značenje novog ateizma. Je li posrijedi stvarna provokacija vjeri i teologiji“, *Crkva u svijetu: Crkva u svijetu* 45 (4): 438-466.

Skledar Nikola (1998). *Osnovni oblici čovjekova duha i kulture*. Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo.

Škorić, Marko (2016). „Radikalni ateizam Jeana Mesliera“, *Filozofska istraživanja* 36 (2): 311-326.

Špehar, Hrvoje (2013). „Lica i naličje sekularizacije“, *Političke analize: tromjesečnik za hrvatsku i međunarodnu politiku* 4 (15): 19-22.

Vereš, Tomo (1985). „Dvoznačnost Marxovo ateizma“, *Crkva u svijetu: Crkva u svijetu* 20 (30): 233-243.

URL 1: agnosticizam. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 08.09.2022.

<<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=809>>.

URL 2: teizam. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 08.09.2022.

<<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=60672>>.

URL 3: ateizam. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 08.09.2022.

<<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=4402>>.